

Khwaja Nezam al-Molk Tusi as a thinker of the Good Kingdom**Yadollah Honary Latif Pour¹ , Mohammad Ali Ghasemi Torki² **¹ Corresponding author: Assistant Professor, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: honari@basu.ac.ir² Assistant Professor, Faculty of Economic and Social Sciences, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran. Email: m.qasemi@basu.ac.ir**Article Info****ABSTRACT****Article type:**
Research Article**Article history:**
Received:
24 January 2025
Revised version
received:
7 May 2025
Accepted:
13 May 2025
Available online:
23 September 2025**Keywords:**
SIAR AL-MOLUK,
Nezam al mulk,
Justice,
Magnitude,
Good kingdom**Objective:**

The study and analysis of the Mohammad Shahi period and the pluralism that dominated this period, which has been addressed in a few works under the influence of the authoritarian nature of the Qajar rule and the historiography of official historians, finds its importance in the break with the traditional governance model and the tradition of Shiite jurisprudence. However, the governance model in this period, which was a turning point in the Iranians' confrontation with modernity and the identity crisis resulting from the Iran-Russia wars in the contemporary history of this country, was ultimately perceived as a crisis in the Iranian mentality. The present study, using the theory of discourse analysis of Laclau and Mouffe, aims to answer the question of the reasons for the lack of a hegemonic position by the pluralist discourse and the attitude mentioned above. This study has tried to understand the ideological causes of the objective order of this period by examining the semantic system and articulation of the pluralist discourse and its antagonistic discourse, namely the traditional religious discourse.

The present study finds that, in the context of the failure of discourses such as Akhbarism, Shaykhism, and Babiism in the social arena of the Muhammad Shahi period, this period was dominated by two discourses: pluralist and traditional (principled) religious discourse.

Cite this article: Honary Latif Pour, Yadollah; Ghasemi Torki, Mohammad Ali (2025). "Khwaja Nezam al-Molk Tusi as a thinker of the Good Kingdom", *Fasl'nāmeḥ-ye siyāsat (Politics Quarterly)* 55, (3): 869-894, DOI: <https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385606.1008271>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

<https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385606.1008271>

Introduction

The intellectual heritage of Iran and Islam, despite its weaknesses and contradictions, possesses abundant capacities. By rereading this heritage and understanding its strengths and weaknesses, a more accurate understanding of Iran's history can be achieved, and the necessary theoretical preparations and provisions for addressing Iran's current challenges and crises can be provided. *Seyar al-Muluk* by Khwaja Nizam al-Mulk, the prominent vizier of the Seljuk dynasty, is one of the significant works within this heritage that has attracted scholars from various perspectives. Nizam al-Mulk Tusi, the adept vizier of the Seljuk era, undertook the task of organizing the fledgling Seljuk state during a period when many royal customs were outdated and social chaos was prevalent. He authored *Seyar al-Muluk* as a manifesto for establishing order and just governance. This important work has been examined from multiple angles, and in this study, Thomas Spragens' theoretical approach has been employed to reread, analyze, and understand the text of *Seyar al-Muluk*.

Methodology

Given the nature of the topic, the method employed in this article is textual analysis. This approach aims to interpret the propositions and themes within *Seyar al-Muluk* as the foundation for understanding its complexities, avoiding the imposition of contemporary semantic horizons on the text. The textual analysis method rests on the fundamental premise that to uncover the hidden meaning in the text, the concepts and themes need to be examined independently of other elements or factors.

Results and Discussion

A careful reading of *Siyasatnama* reveals that Nizam al-Mulk, with regard to his ideal and archetypal model and reflection on objective historical conditions, distinguished and depicted two contrasting states and periods: the state of good governance and prosperity, and the state of decline and decay. Essentially, Nizam al-Mulk's conceptual cycle portrays these two conflicting states, which did not necessarily have direct and concrete realization in his time; instead, he first delineates an ideal, prosperous state, then imagines its opposite. For each, he provides evidence from both his era and previous periods and traditions. The ideal state, or era of prosperity and power, is characterized by the ruler fulfilling his core duties—including establishing justice, maintaining peace, preventing corruption, upholding law and order, supporting obedience, restraining overreach, and ensuring societal stability—thus "building the world" and preventing chaos and misconduct. Conversely, the decline and decay are marked by disorder, the rise of unworthy individuals to positions of power, marginalization of virtuous figures, disobedient subjects, and the eventual spread of chaos, injustice, and oppression.

Conclusion

If political thought is defined as the effort to determine realistic goals and the means to achieve them, then Nizam al-Mulk Tusi undeniably holds a distinguished place in the history of political thought. His reflections on governance—its realities, goals, and the means of survival, stability, decline, and destruction—offer solutions aimed at preventing deterioration and collapse. From Khwaja's perspective, the primary aim of politics is to ensure societal welfare and peace among subjects, to eradicate

corruption and disorder, and to establish good governance. His prescriptive solution for state longevity emphasizes the importance of establishing justice, which fundamentally involves understanding and acting according to justice. Notably, Khwaja's concept of justice encompasses a broad conceptual network—including order, measure, arrangement, limit, condition, and system—paralleling the ancient Iranian concept of Asha, which signifies the force maintaining cosmic order, natural law, and sacred harmony. The lasting nature of justice depends on the preparations that secure it, chiefly through a monarchy that, in its ideal form, embodies virtues such as piety, vigilance, chivalry, and a love of knowledge. Other officials in the political hierarchy must also possess or adhere to these qualities, as neglecting them inevitably leads to decline and ruin in governance. Therefore, Nizam al-Mulk Tusi rightly deserves recognition as a thinker of good governance and order.

خواجه نظام الملک طوسی به مثابه اندیشمند «پادشاهی نیک»

یداله هنری لطیف پور^۱، محمدعلی قاسمی ترکی^۲

^۱ نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

رایانامه: honari@basu.ac.ir

^۲ استادیار گروه علوم سیاسی دانشکده علوم اقتصادی و اجتماعی دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

رایانامه: m.qasemi@basu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	سیرالملوک (سیاست‌نامه) اثر مشهور خواجه نظام الملک، وزیر نامدار سلجوقیان از معدود آثار برجسته در حوزه اندیشه سیاسی است که از منظر گونه‌شناسی اندیشه سیاسی در ذیل سنت کهن اندرزنامه‌نویسی قرار گرفته است. با توجه به اهمیت این متن و نقش ممتاز آن در میراث فکری ایران و اسلام، در این جستار با بهره‌گیری از رویکرد نظری توماس اسپریگنز و با روش تحلیل متن، مقام و موقع خواجه نظام الملک به مثابه اندیشمند سیاسی و دستاورد نظری وی برای دانش سیاست سنجش و واکاوی شده است. حاصل بحث مقاله این است که خواجه در این اثر با نظر به نظم و سامان آرمانی ملهم از نگرش ایران باستان و کیهان‌شناسی کلاسیک و افلاطونی و با تکیه بر تجارب خویش و اشاره به شواهد تاریخی و وضعیت زمانه، علل بروز شکاف و فاصله بین نظم آرمانی و واقعیت موجود و تحول و تبدل جامعه از وضعیت مطلوب به وضعیت ادبار و زوال را واکاوی و به تبع آن راه‌حل‌ها و پیشنهادهایی را برای خروج از بحران و اعاده و استقرار پادشاهی و سامان نیک عرضه کرده است. اساس نسخه پیشنهادی وی، برقراری نظم و امنیت و آرامش و به قاعده بودن همه امور و سپردن کار به اهل آن است که ترجمان همه این اوصاف در یک کلام، همانا استقرار عدل به مثابه مهم‌ترین کارویژه پادشاهی نیک است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها: اندازه، پادشاهی نیک، سیرالملوک، عدل، نظام الملک.	

* **استناد:** هنری لطیف پور، یداله؛ قاسمی ترکی، محمدعلی (۱۴۰۴). خواجه نظام الملک طوسی به مثابه اندیشمند «پادشاهی

نیک»، فصلنامه سیاست، ۵۵ (۳)، ۸۹۴-۸۶۹.

<http://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385606.1008271>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

سیرالملوک اثر خواجه نظام‌الملک وزیر و کارگزار بزرگ ایرانی عهد سلجوقی از آثار ارجمندی است که قطع نظر از ملاحظات آن در زمینه صحت انتساب آن به خواجه وجود دارد^۱ مورد اعتنای پژوهشگران حوزه اندیشه سیاسی قرار گرفته و پژوهش‌های معتابهی به‌ویژه از منظر خاستگاه‌های فکری و منابع الهام‌بخش آن صورت گرفته است. با این حال بازخوانی مکرر این اثر برای فهم گذشته میراث اندیشه ایرانی، همچنان حائز اهمیت است.

تأمل در متن سیرالملوک نشان می‌دهد که از نظر خواجه، چرخه و روال منظمی وجود دارد که طی آن خداوند عز و جل بنده‌ای را به پادشاهی جهان برمی‌گزیند که دارای صفات و هنرهای پادشاهانه مانند عقل و دانش و خصال چنانچه خوب و اعتقاد نیکو است. وظیفه چنین پادشاهی، ایجاد عدل و آرامش و منع فساد و آشوب و عصیان و ممانعت از استخفاف شریعت و نوازش اهل طاعت و تأدیب و مالش درازدستان و عمارت جهان و در یک کلام ایجاد سامان نیک است. غفلت از این وظایف، به خون‌ریزی و فتنه و برهم خوردن نظم جامعه که خود هماهنگ و مطابق با نظم حاکم بر هستی و کیهان است منجر خواهد شد. این امر در نهایت عقوبت و خشم حق تعالی و نابودی پادشاهی نیک و ویرانی مُلک را در پی خواهد داشت. حال پرسش مهم این است که نظام‌الملک در مقام ناظر دقیق زمانه و کارگزار برجسته نظام سلجوقی، چه درکی از وضعیت زمانه خود دارد و جامعه و نظام سلجوقی را در چه مقام و موقعی از چرخه ترسیم شده می‌داند و چه عواملی را سبب از دست رفتن سامان نیک و ویرانی مُلک و مملکت می‌شمارد. این پرسش اساسی، با توجه به تمهیدات نظری اسپریگنز که در پی می‌آید، پرسش مهم دیگری را پیش خواهد کشید و آن این است که راه حل پیشنهادی خواجه برای فائق آمدن بر بحران و اعاده نظم و سامان نیک و آرمانی که نمونه‌های آن در لابه‌لای متن سیاست‌نامه به فراخور مباحث بیان شده است کدام است؟ پاسخ نظام‌الملک به پرسش‌های یادشده، امکان

۱. درباره انتساب سیرالملوک به خواجه نظام‌الملک، بحث‌های متعددی در میان اهل علم وجود دارد؛ محققانی هستند که کلیت متن را به قلم خواجه می‌دانند و برخی الحاقات مختصر بعدی را قابل چشم‌پوشی محسوب می‌کنند (Yavari, 2015: 27; Khalatbari & Dalir, 2009). در مقابل کسانی چون خیسماطولین، زاخادور و سیمیدچی‌اوا (Khismatulin, 1995; Simidcheva, 2020) تردید بیشتری دارند و حتی فی‌المثل خیسماطولین کلیت متن را متعلق به امیر معزی نیشابوری می‌دانند. برخی نیز با استناد به سطحی بودن و قلت امانت تاریخی سیرالملوک، در استناد آن به نظام‌الملک تردید دارند (Spuler, 2012: 38). در این مقاله، فرض را بر این گذاشتیم که اگر هم به‌طور کامل و همه اثر متعلق به خواجه نظام نباشد، دست‌کم زیر نظر او فراهم آمده و از این‌رو مورد تأیید او بوده است. در عین حال، نظر به تکرار و تشابه مباحث در قسمت‌های مختلف سیرالملوک، پذیرش عدم انتساب قسمت‌هایی از اثر به خواجه هم موجب نفی و ابطال مدعیات مقاله نخواهد شد.

ارزیابی مقام وی را به مثابه اندیشمند سیاسی و نیز سهم او را در این سنت اندیشه‌ای فراهم می‌سازد.

۲. روش پژوهش

روش پژوهش در این مقاله با توجه به ماهیت موضوع بحث، تحلیل متنی است. در این روش تلاش می‌شود با مبنا قرار دادن متن *سیرالملوک*، از گزاره‌ها و مضامین این متن برای فهم پیچیدگی‌های آن استفاده شده و از تحمیل و بار کردن افق معنایی معاصر بر متن پرهیز شود.

۳. چارچوب نظری

سیرالملوک بر قلم شخصیتی جاری شده که بخش اعظم عمرش، در یکی از پیچیده‌ترین دوره‌های تاریخ ایران و در بالاترین سطح، درگیر سیاست عملی بوده است. از این‌رو، علی‌القاعده، بین اندیشه و محیط بحرانی و مشکلات زمانه وی نسبت وثیقی وجود دارد. بر این اساس رهیافت روش‌شناختی اسپریگنز به دلیل تأکید بر رابطه بین نظریه و زمینه تاریخی و بحران‌های موجود (Sprigens, 2013: 39) از کفایت و قدرت تبیین چشمگیری برای بازخوانی و تحلیل متن خواجه برخوردار است و از همین‌رو برای فهم آثار کلاسیک اندیشه سیاسی استفاده شده است (Tavana & Moloudi, 2019). اسپریگنز با رجوع به سنت اندیشه سیاسی غرب، کوشیده است چارچوبی برای توضیح چگونگی تکوین نظریه‌های سیاسی ارائه کند و از این رهگذر ما را به فهم درست آنها رهنمون سازد. به بیان اسپریگنز، غرض وی «درک منطق درونی نظریه‌های سیاسی» است (Sprigens, 2013: 38). از این‌رو برای فهم اندیشه متفکران، به‌زعم وی، می‌باید از آغازگاه‌های اندیشیدن تا لحظه شکل‌گیری و تولد نظریه با متفکر همراه شد. از نگاه اسپریگنز، اندیشمند سیاسی از بحران‌هایی که جامعه با آنها روبه‌روست آغاز می‌کند و در این مسیر چهار گام مشخص را تا به تصویر کشیدن نظم سیاسی آرمانی طی می‌کند که عبارت‌اند از مشاهده بی‌نظمی و بحران، تشخیص علل بحران و ارائه راه حل برای برون‌رفت از بحران. چهارمین جزء فرایند منتهی به نظریه، یعنی تصویر جامعه احیاشده به «جسم شناور» می‌ماند که ظاهراً باید پیش از ارائه راه‌حل بیاید، اما در بیشتر موارد به شیوه دیالکتیکی با مشاهده بی‌نظمی و تشخیص علل آن، گام‌به‌گام آشکار می‌شود (Sprigens, 2013: 41). تأکید بر این نکته مهم، ضرورت دارد که نظام‌الملک اگرچه با تکیه بر هوش و دانش و تجربه کم‌نظیر خود، در متن *سیرالملوک*، متفطن نکات دقیقی در زمینه امر سیاست و حکمرانی شده است، در عین تأملات دقیق نظری، کارگزاری درگیر در سیاست عملی بوده است که بیش از هر چیز دغدغه تمشیت امور قلمرو گسترده سلجوقیان را داشته است. از این‌رو به‌نظر می‌رسد رهیافت پیشنهادی اسپریگنز، به‌ویژه با توجه به

تأکیدش بر تأثیر وضعیت و محیط بحران به مثابه محرک و نقطه عزیمت اندیشه، می تواند به ارائه تحلیلی نظام مند از کتاب *سیرالملوک* یاری رساند.

۴. پیشینه

بیشتر پژوهش های صورت گرفته درباره زندگی و اندیشه نظام الملک طوسی معطوف به واکاوی خاستگاه های فکری و منابع الهام بخش اندیشه وی و نیز نقش او در پی ریزی ساختار و نظم سیاسی و اجتماعی و اقتصادی جدید در عهد سلجوقیان بوده است. با این همه پژوهش های شایان توجهی نیز در زمینه اندیشه سیاسی وی و سهم او در پیشبرد دانش سیاست صورت گرفته است. در دهه های اخیر پژوهش های صورت گرفته درباره اندیشه های خواجه نظام الملک و کتاب *سیرالملوک* حول محور انعکاس اندیشه های ایرانی شهری در کتاب مزبور متمرکز شده است (Daylam Salehi, 2005; Rostamvandi, 2009, 2013; Tabatabaei, 1995).

این گونه تحقیقات با اینکه به آشکارسازی وجوه مهمی از تفکر خواجه نظام الملک پرداخته اند، به صورت ضمنی، استقلال فکری و اندیشه گری او را کمرنگ کرده و به شکلی خواجه را بازگوکننده اندیشه های متفکران و نه متفکری مستقل و صاحب اندیشه نمایانده اند. در این میان می توان به اثر مهم سیدجواد طباطبایی با عنوان *خواجه نظام الملک طوسی* اشاره کرد. طباطبایی در چارچوب گونه شناسی روزنتال از اندیشه سیاسی دوره اسلامی، *سیرالملوک* خواجه را در تداوم اندیشه سیاسی ایرانی شهری و بازپرداختی نو از این اندیشه با نظر به الزامات سیاسی زمانه ارزیابی کرده است (Tabatabai, 2015). همین طور می توان به کتاب *آینده در گذشته ایران؛ نظام الملک در آیین تاریخ*، اثر نگین یآوری اشاره کرد که با تأکید بر شخصیت نظام الملک و دنیای پیرامون او، کوشیده است زبانی را که مسائل سیاسی و عرفی زمانه را پوشیده در لفاف استعاره های دینی بازگو می کرده، تحلیل و واکاوی کند (Yavari, 2023). همین نویسنده در کتاب دیگری با عنوان *اندرز به سلطان: نصیحت و سیاست در اسلام قرون میانه*، ضمن تحلیل و واکاوی اندیشه سیاسی اسلامی در دوره میانه، اندیشه خواجه نظام را بررسی کرده است. یک دغدغه مهم اثر اخیر، امکان تبیین جهان بینی قرون میانه اسلامی از رهگذر تحلیل متون به جای مانده از این دوره است (Yavari, 2019).

برخی از تحقیقات هم بر ابعادی از اندیشه خواجه تمرکز کرده اند. برای نمونه نویسندگان مقاله «تحلیل سیاست گذاری امنیتی خواجه نظام الملک براساس کتاب *سیرالملوک*» (Qasemi, 2024)، اهمیت امنیت در نظام اندیشه ای خواجه و نیز تدابیر وی را برای تأمین امنیت بررسی کرده اند. به موضوع امنیت از دیدگاه خواجه نظام در تحقیقات دیگری هم توجه شده است (Ahmadi, 2021; Qasemi Tarki, 2007). غیریت سازی در گفتمان خواجه (Omidian, 2018)،

عوامل مؤثر در بقا و اضمحلال حکومت از نظر خواجه (Rozbahany, 2018) و مباحث مشابهی هم در پیشینه تحقیق وجود دارد. اما تمرکز اصلی مقاله حاضر بر مطالعه کلیت آرای خواجه، از منظر تئوری سازی و اندیشه پردازی وی خواهد بود و طبعاً نه بر ابعاد ایران شهری آرای خواجه تمرکز دارد و نه بر بعدی خاص از آرای وی، بلکه می‌کوشد اندیشه‌ورزی سیاسی و تأملات بنیادی‌تر این متفکر را بکاود.

۵. یافته‌ها

۵.۱. تصویر خواجه از وضعیت زمانه (مشاهده بحران)

براساس چارچوب نظری مختار این جستار در این بخش تصویر ذهنی نظام الملک از وضعیت زمانه با ایجاز بیان می‌شود. وی در «سبب نهادن کتاب» می‌گوید: ... در پی فرمان ملک‌شاه مقرر شد وی و دیگر کارگزاران هر یک در معنای مُلک اندیشه کنند و بنگرند که آنچه را در روزگار آنان نیک نیست و در دیوان و بارگاه و مجلس سلطان شرط آن به‌جای آورده نمی‌شود و یا بر وی پوشیده است، بنویسند و بر او عرضه کنند تا در آن تأمل نماید (Nizam al-Mulk, 2004: 14). چنانکه روشن است تاریخ مورد اشاره خواجه نشان‌دهنده آن است که وی - علی‌الظاهر - در امتثال امر ملک‌شاه سلجوقی - و در واقع با هدف عرضه آیین درست جهان‌داری - زمانی به تألیف سیاست‌نامه همت گماشته است که قریب سی‌وپنج سال از همکاری و وزارت وی در دستگاه چغری‌بیک از بنیانگذاران سلسله سلجوقی و نیز دو سلطان قدرتمند، آلپ‌ارسلان و ملک‌شاه گذشته (Minovi, 2017: 51) و در طی این مدت مدید تجارب ارجمندی را اندوخته است. بنابراین می‌توان ادعا کرد که سیرالملوک حاصل و نقطه پیوند و تلاقی کنش و تجربه عملی و تأملات نظری خواجه در مواجهه با چالش‌های زمانه است. دقت در متن سیاست‌نامه نشان می‌دهد که نظام الملک با نظر به الگوی آرمانی خویش و تأمل در شرایط عینی و تاریخی، دو وضعیت متعارض را از یکدیگر تمایز داده است. وضعیت و سامان نیک و دوران اقبال و اقتدار و/ وضعیت دوران ادبار و زوال. به این معنا که گویا نظام الملک در چرخه ترسیمی خویش، در حقیقت دو وضعیت متعارض را ترسیم می‌کند که الزاماً این دو وضعیت در زمانه وی به معنای دقیق کلمه تحقق عینی نداشته‌اند یا اینکه وی در ترسیم این دو وضعیت لزوماً به آنچه در زمانه‌اش تحقق عینی داشته، نظر نداشته است؛ بلکه او نخست وضعیتی آرمانی را ترسیم می‌کند و سپس وضعیت و الگویی را مجسم می‌کند که نقیض شرایط مطلوب وی است و البته برای بازنمود هر یک از این دو وضعیت شواهدی را هم از دوره خویش و هم از تجربه پیشینیان ارائه می‌کند که در ادامه بحث به بررسی این موضوع می‌پردازیم.

۵.۱.۱. وضعیت و دوران اقبال و اقتدار

تأمل در متن *سیرالملوک* نشان می‌دهد که خواجه در بخش اعظم حیات سیاسی خویش که می‌توان از آن دوره اقتدار سلجوقیان یاد کرد، کم‌وبیش از وضعیت موجود ابراز رضایت می‌کند، چراکه در این مقطع، با تدبیر وی قلمرو حکومت ایران چنان گستره‌ای پیدا کرد که در سراسر تاریخ اسلام مانند آن در ایران وجود نداشته است و در تمامی ممالک تحت سیطره وی جایی نبود که در انجام دادن امر، اندک تأخیری روا دارند (Minovi, 2017: 48). چنانکه نویسنده *چهارمقاله*، حقیقت پادشاهی را عدالت‌ورزی و نفاذ امر پادشاه به‌شمار آورده (Nizami Aruzi, 38: 2000). عصر آلپارسلان و بخشی از عهد ملکشاه از نگاه خواجه برخوردار از دو شاخصه «عدل» و «نفاذ» امر و روانی فرمان پادشاه است. این دوران کم‌وبیش منطبق بر همان بخش از چرخه ترسیم‌شده از سوی نظام‌الملک است که در آن پادشاه به وظیفه اساسی خود که همانا «ایجاد عدل و آرامش و منع فساد و آشوب و ممانعت از استخفاف شریعت و نوازش اهل طاعت و تأدیب و مالش درازدستان و عمارت جهان و به‌طور کلی پاییدن جهان و ممانعت از بروز بی‌رسمی و بدآیینی است» عمل می‌کند. به‌زعم خواجه، اگرچه نشانه‌های زوال در زوایایی از قلمرو گسترده سلجوقیان دیده می‌شود، تصویر کلی وی از وضعیت این است که نظام سلجوقی همچنان در اوج اقتدار است. شواهد شایان توجهی در متن *سیرالملوک* بر این تصویر خوشبینانه از وضعیت دلالت دارد؛ روزگاری مبارک که «اندر همه جهان کسی نیست که به دل، خلاف اندیشد» و یا سر او از چنبر اطاعت سلطان بیرون باشد (Nizam al-Mulk, 2004: 14).

ارزیابی مثبت خواجه از وضعیت به‌ویژه در سرآغاز دوران وزارت او، تأیید مورخان معاصر وی چون راوندی را هم داشته است. راوندی که خود از کارگزاران بلندپایه دولتی و آگاهان از تاریخ سلجوقیان بود (Tabatabai, 2013: 33) دوره خواجه را «عهد جوانی دولت» و «بهار ایام مُلک» می‌خواند که در آن «رعیت خشنود و بلاد معمور» بوده است (Ravandi, 2019: 118). وی در فقره‌ای دیگر از اثر خویش می‌نویسد: «نظام‌الملک رسم اجرت ملاحان بر انطاکیه نبشت» و ملاحان به‌دلیل بُعد مسافت و رنج ناشی از آن، از وزیر به سلطان شکایت بردند و خواجه در مقام توضیح به سلطان می‌گوید: «ای خداوند ایشان را به جایی رفتن حاجت نباشد، حواشی ما برات ایشان به زر نقد بازخرند. بنده این را از جهت تعظیم ملک و بسط پادشاهی فرمود تا جهانیان بدانند که فُسحت مملکت ما و نفاذ حکم پادشاه از کجا تا کجاست» (Ravandi, 2019: 121). اگر روایت راوندی را از گفت‌وگوی خواجه و سلطان سلجوقی معتبر شمیریم، در ایضاح و تحلیل پاسخ نظام‌الملک به سلطان اگرچه وجوه مختلفی بیان شده است (Tabatabai, 2013: 32)، به‌طور خاص می‌توان بیان او را نشان اوج اعتماد به نفس و رضایت از وضعیت موجود و تسلط و اشراف بر قلمرو عظیم نظام سلجوقی دانست.

به‌رغم اشراف وزیر مقتدر نظام سلجوقی بر اوضاع، وی، البته، به فراست به این نکته پی برده بود که زمانه وی با وضع مطلوب فاصله بسیاری دارد (Tabatabai, 2013: 58) و نشانه‌های زوال را مشاهده می‌کرد. بیان او در مطلع *سیرالملوک*، با ظرافت به این مهم دلالت دارد. آنجا که از زبان ملک‌شاه می‌گوید: «بفرماییم تا پس از این کارهای دینی و دنیاوی بر آیین خویش رود» در واقع به‌طور ضمنی به خطر رواج بی‌قاعدگی و بدآیینی اشاره می‌کند. بر این اساس و با توجه به این قاعده کلی که خواجه بر آن تأکید کرده است، یعنی خطر خروج خارجی‌ان در همه روزگاران (Nizam al-Mulk, 2004: 254) وی با نگاهی آسیب‌شناسانه در پی آن است تا بحران‌هایی را که غفلت از آنها زوال ملک را در پی دارد، به سلطان گوشزد کند. این امر به‌ویژه در بخش دوم *سیاست‌نامه* که با توجه به قراین، در دوره پایانی عمر خواجه نوشته شده است ظهور بیشتری می‌یابد. لحن خواجه در این بخش متناسب با حال و مقال است و تنش‌های درونی و چالش‌های بیرونی موقعیت وی را بازتاب می‌دهد. در حقیقت دگرگونی‌های اوضاع و احوال سیاسی زمانه و سوانح احوال خواجه در تکوین اندیشه سیاسی وی تأثیری ژرف گذاشته است (Tabatabai, 2013: 40).

۵.۱.۲. وضعیت و دوران ادبار و زوال

به‌زعم اسپریگنز برای فهم افکار یک اندیشمند سیاسی اولین پرسش مهم این است که مشکل او کدام است و به نظر وی چه چیزی خطرناک و فاسد و مخرب است؟ (Sprigens, 2013: 54). نظام‌الملک نیز در مقام اندیشمند سیاسی به تشریح انحطاط سیاسی زمانه‌اش پرداخته است (Manoochehri, 2016: 151/2). نشانه‌های این زوال را می‌توان در سراسر *سیرالملوک*، به‌ویژه در فصول پایانی این اثر ملاحظه کرد. عبارات زیر نشان می‌دهد که تمرکز اصلی خواجه، بر اولویت بحران‌های داخلی بود:

«به هر وقتی حادثه‌ای آسمانی پدید آید و مملکت را چشم بد اندر یابد و دولت یا تحویل کند و از خانه‌ای به خانه‌ای شود و یا مضطرب گردد از جهت فتنه و آشوب و شمشیرهای مختلف و کشتن و سوختن و غارت و ظلم... شریفان مالیده شوند و دوانان بادستگاه گردند و هر که را قوتی باشد هرچه خواهد می‌کند... و کمتر کسی به امیری رسد و دون‌تر کسی عمیدی یابد و اصیلان و فاضلان محروم مانند و هر فرومایه‌ای باک ندارد که لقب پادشاه و وزیر بر خویشان نهد و ترکان لقب خواجگان بر خویشان نهند و خواجگان لقب ترکان بر خویشان بندند و ترک و تازیک هر دو لقب عالمان و ائمه بر خویشان نهند و زنان پادشاه فرمان دهند و کار شریعت ضعیف گردد و رعیت بی‌فرمان شود و لشکریان درازدست گردند و تمییز از میان مردم برخیزد و کس تدارک کارها نکند». در چنین شرایطی که «همه کارهای مملکت از قاعده خویش بیفتاده است» پادشاه

نیز که ضامن و نگهدارندهٔ عدل و نظم است، به دلیل دل‌مشغولی به تاخت‌وتاز و جنگ، فرصت پرداختن به امور و اندیشیدن در این معانی را نمی‌یابد (Nizam al-Mulk, 2004: 190). در ادامه مهم‌ترین نشانه‌های این وضعیت زوال و در حقیقت مهم‌ترین بحران‌های تهدیدکنندهٔ نظام سیاسی از نگاه خواجه بررسی می‌شود.

۵.۱.۲.۱. تهدیدهای خارجی

به‌ظاهر نظام‌الملک، تمرکز اندکی بر موضوع تهدیدهای خارجی داشته است. این امر ممکن است ناشی از قوت سلاجقه در زمانهٔ وی باشد، روزگاری که نظام‌الملک آن را «روزگار مبارک» می‌خواند (Nizam al-Mulk, 2004: 14). به عبارت دیگر، خواجه دل‌مشغولی اندکی از ناحیهٔ تهدید دشمنان خارجی داشته و از این‌رو توجه خود را در حکمرانی به تهدیدهای داخلی معطوف کرده است.

۵.۲.۱. تهدیدهای سیاسی داخلی

تهدید اسماعیلیان (باطنیان)

در اواخر عهد ملک‌شاه، اسماعیلیان تهدیدی جدی برای حاکمیت بودند. با این‌همه حتی «پیش از آنکه جنبش حسن صباح به صورت تهدید سیاسی واقعی درآید، سلجوقیان از پیش به آن به چشم تهدیدی ایدئولوژیک نگریسته بودند. قدیمی‌ترین جایی که این نگرش ثبت شده است سیاست‌نامهٔ خواجه نظام‌الملک است که در آن فصل مشبعی به تقبیح حضور اسماعیلیان در داخل سرزمین‌های سلجوقی اختصاص یافته است (Mitha, 2012: 38).

خواجه بر این باور است که در عهد سلطان محمود و مسعود و طغرل و آلپ‌ارسلان^۱ زرتشتیان، ترسایان و رافضیان جرأت فعالیت آشکارا را نداشتند و کارگزاران ترکان سلجوقی همه از اهل خراسان بودند و دبیران خراسانی نیز حنفی‌مذهب یا شافعی‌مذهب پاکیزه بودند و مجال دستیابی به مشاغل و مناصب به «دبیران و عاملان بدمذهب عراق» داده نمی‌شد؛ چراکه آنان را هم‌مذهب دیلمان و هواخواه ایشان می‌دانستند که اگر جایگاهشان تثبیت گردد کار بر ترکان دشوار گشته و مسلمانان را رنج و آسیب می‌رسانند (Nizam al-Mulk, 2004: 215).

بیان اخیر در عین حال که وضع آرمانی مورد نظر خواجه را در خود نهفته دارد که در آن اثری از بدمذهب‌ان وجود ندارد، نشانهٔ نگرانی جدی وی از نفوذ عناصر به اصطلاح رافضی در دستگاه

۱. به نظر می‌رسد دورهٔ مدنظر نظام‌الملک در اینجا در حقیقت نزدیک‌ترین وضعیت به دوره‌ای است که وی در فرازی دیگر از سیاست‌نامه از آن به عنوان «دوران مبارک» یاد کرده است.

قدرت و تبدیل شدن آن به تهدیدی اساسی برای نظام سیاسی است. دو قرن پس از خواجه نظام، رشیدالدین فضل‌الله همدانی به ظهور اسماعیلیان به عنوان تهدیدی جدی برای سلجوقیان و مقابله نظام الملک با آنها اشاره کرده است (Rašid-al-Din, 2002: 87).

درباره موقعیت اسماعیلیان در زمانه ملکشاه و پیش از وی و میزان خطر آنان برای دستگاه قدرت، نظام الملک به این نکته تصریح می‌کند که عناصری در دستگاه قدرت سلجوقیان نفوذ و تقرب فوق العاده یافته‌اند که در نهان برای اسماعیلیان کارسازی می‌کنند و آنها را تقویت و به آنها دعوت می‌کنند، به گونه‌ای که پادشاه را وادار ساخته تا خلافت بنی‌عباس را براندازد و هشدار می‌دهد که «اگر نه‌نهن از سر آن دیگ بردارد، بس رسوایی که از زیر آن بیرون آید؛ و لیکن از جهت آنکه از نمایش‌های ایشان خداوند را، خدایه ملکه، از بنده ملالتی حاصل شده است در این معنی نخواهد که شرحی کند به سبب توفیرهایی که می‌نمایند و خداوند را بر مال حریص کرده‌اند، بنده را صاحب غرض نهند و نصیحت بنده در این حال دلپذیر نیاید» (Nizam al-Mulk, 2004: 255).

از گزارش خواجه چنین برمی‌آید که عناصری از اسماعیلیه و منسوبان آنان تا مراکز اصلی قدرت نفوذ کرده بودند، به گونه‌ای که حتی در سیاست‌گذاری‌های امنیتی و حیاتی حکومت تعیین‌کننده بودند. وحشت از نفوذ آنان در دربار سلطان به قدری بود که به کمترین بهانه‌ای حتی نزدیک‌ترین رجال سیاسی در مظان اتهام قرار می‌گرفتند؛ تا جایی که حتی نظام الملک وزیر معتمد سلجوقیان از بداندیشی آنان نزد سلطان احساس خطر می‌کرد (Nizam al-Mulk, 2004: 131). بدین ترتیب از نگاه خواجه یکی از تهدیدهای اساسی برای نظام سیاسی خطر نفوذ بدمذهبان و اثرگذاری آنان در تصمیمات کلیدی حکومت است (Nizam al-Mulk, 2004: 254).

خارج شدن امور از اندازه و قاعده؛ نظام آرمانی سیرالملوک، نظامی است که در آن

همه چیز به قاعده و اندازه باشد. بنابراین هر عمل خارج از قاعده را می‌توان تهدیدی برای حکومت قلمداد کرد. از این رو مفهوم قاعده و شبکه مفهومی مرتبط با آن در کتاب سیرالملوک نظیر «اندازه»، «قدر»، «ترتیب»، «شرط» و «آیین» که از مفاهیم پرکاربرد در متن سیاست‌نامه هستند، از اهمیت زیادی برخوردارند و همگی یک معنا را افاده می‌کنند. در حقیقت نظام الملک در چارچوب کیهان‌شناسی کلاسیک معتقد به حاکمیت یک نظم و سامان فراگیر بر سراسر عالم است که نظام حکمرانی نیز از این قاعده مستثنا نیست. از نگاه خواجه هرگونه ناکارکردی و بی‌سامانی در نظام سیاسی مصداق تخطی از قاعده و تهدیدی برای مملکت و مملکت به شمار می‌رود. از مصداق‌های نگاهداشت اندازه از نگاه خواجه، می‌توان به تأکید وی بر مجازات و مالش متناسب با جرم (Nizam al-Mulk, 2004: 12) و قاعده‌مندی القاب اشاره کرد. موضوع القاب و عناوین در تاریخ ایران و تا آستانه عصر جدید از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است. لقب نه فقط

نشانه احترام بلکه بیانگر جایگاه واقعی صاحب آن در سلسله مراتب قدرت بود (Dehghani, 2020: 23). داستان رنجش وزیر متنفذ غزنویان، احمد عبدالصمد از بونصر مشکان که بوسهل حمدوی را از زبان سلطان مسعود «الشیخ العمید» خطاب کرده بود، نشان از اهمیت جایگاه القاب و عناوین در مناسبات قدرت این دوران دارد (Beyhaqi, 2014: 442). ابوالفضل بیهقی در اشاره به موضوع القاب و عناوین، به اهمیت عنوان «خواجه» در دیوانسالاری عهد غزنوی اشاره می‌کند و سپس با لحنی تأسفبار یادآوری می‌کند که این لقب ظرف کمتر از سی سال، اعتبار خود را از دست داده است (Nizam al-Mulk, 2004: 404).

در تأیید بی‌اعتبار شدن القاب و عناوین، نظام‌الملک با نگاهی انتقادی می‌نویسد: «هرچه فراوان شود، قدرش برود و خطرش نماند و همیشه پادشاهان و خلفا در معنی القاب، تنگ‌مخاطبه بوده‌اند»، چراکه حفظ حرمت القاب و مراعات مرتبت و اندازه هر کس، از ناموس‌های مملکت به‌شمار می‌رود (Nizam al-Mulk, 2004: 201). خواجه در توضیح علت بی‌اعتباری القاب و عناوین بر مسئولیت سلطان، به‌عنوان حافظ ناموس مملکت، در اصلاح این وضعیت تأکید می‌کند: «هرکه او نه عالم باشد و از این لقب‌ها بر خویشتن نهد، پادشاه و اهل تمیز و معرفت باید که رخصت ندهند و آن کس را مالش دهند تا هرکس اندازه خویش و مرتبت خویش بداند» (Nizam al-Mulk, 2004: 211).

۵.۲. علل بحران از نگاه خواجه (آسیب‌شناسی نظام سیاسی)

۵.۲.۱. غفلت شاه

از نگاه خواجه و بر اساس منطق گفتاری کلاسیک، شاه کانون اصلی قدرت است. وی سبب اصلی نابسامانی در امور کشور را به بی‌اعتبار شدن اقتدار سلطان نسبت می‌دهد (Tabatabai, 2013: 42). هر عاملی که سبب تزلزل در قدرت شاه شود، موجب بروز بحران و فساد در مملکت خواهد شد. در این میان غفلت پادشاه از وظایفی که به‌عنوان برگزیده ایزد تعالی، بر دوش وی نهاده شده است از جمله اسباب بروز فساد و نابسامانی در مملکت است (Haj Babaei, 2012: 60). «اسکندر که دارا بکشت سبب، آن بود که وزیر دارا» به‌دلیل غفلت پادشاه «در سرّ سر و دل با اسکندر یکی کرد» و لذا اسکندر گفت: غفلت امیر و خیانت وزیر پادشاهی بُرد (Nizam al-Mulk, 2004: 41). از نشانه‌های غفلت شاه از امور، تنگ‌باری پادشاه یعنی در دسترس نبودن وی و ندادن فرصت دیدار به امرا و صاحب‌منصبان و مردمان است. چنین رویه‌ای موجب مخفی ماندن امور بر پادشاه و گستاخی مفسدان و آزرده شدن لشگر و رنج رعیت خواهد شد (Nizam al-Mulk, 2004: 159). مَلِک در قبال عمل کارگزاران مسئول است، از این‌رو نمی‌تواند از خود سلب مسئولیت کند و آن را بر دوش دیگری افکند یا به دیگری حواله دهد «باید که... این مهم [یعنی

مسئولیت خود در قبال کارگزاران و زیردستان] به هیچ کس نگذارد و از کار خلق غافل نباشد و چنانکه تواند از پنهان و آشکار از احوال ایشان برمی‌رسد» (Nizam al- Mulk, 2004).

۵.۲.۲. بی‌کفایتی وزیر

نهاد وزارت در دوران میانه اسلامی و به‌طور مشخص در پایان قرن سوم هجری اهمیت فوق‌العاده‌ای یافته بود. به‌گونه‌ای که وزیر تنها مدبّر حکومت به شمار می‌رفت (Lambton, 2001: 173). در تشکیلات حکومتی سلجوقیان نیز اگرچه وزیر شخص دوم مملکت به شمار می‌رفت و مشروعیت خود را اساساً از پادشاه می‌گرفت، مقام وزارت در اوج قدرت خود نه‌تنها بر تمام جنبه‌های دیوانی مملکت نظارت داشت، بلکه قدرت او از شخص اول مملکت یعنی پادشاه نیز بیشتر بود. تأکید مکرر خواجه بر نقش وزیر در تمشیت امور مؤید همین مدعا و نشانه آن است که از نگاه وی وزیر، نیروی کنترل‌کننده نظام حکمرانی به‌شمار می‌رود (Manoochehri, 2016: 145) و آبادانی مملکت و خشنودی و آسودگی لشگر و رعیت و آرامش خاطر پادشاه در گرو وجود وزیر نیک‌روش خواهد بود (Nizam al-Mulk, 2004: 31). نتیجه اینکه اگر وزیر، کافی و دانا نباشد، نشانه آن بود که زوال ملک و دولت و فساد کار پادشاه اجتناب‌ناپذیر خواهد بود (Nizam al-Mulk, 2004: 223). از نگاه خواجه فساد و بی‌کفایتی وزیر طبعاً به اتباع و زیردستان وی در هرم قدرت تسری می‌یابد، به‌گونه‌ای که عمال و کارگزاران، بیش از وزیر به بی‌رسمی و خیانت آلوده می‌شوند (Nizam al-Mulk, 2004: 230). از نشانه‌های بی‌کفایتی وزیر این است که در دستگاه و دیوان تحت اشراف وی فردی را بر دو یا چند شغل بگمارند و لذا در یکی یا هر دوی آن مشاغل «خلل و تقصیر» خواهد افتاد (Nizam al-Mulk, 2004: 213).

۵.۲.۳. حکومت مجهولان و بی‌فضلان

به‌زعم خواجه، نه‌تنها شاه و وزیر بلکه سطوح و مراتب پایین‌تر قدرت نیز باید واجد صلاحیت‌های لازم برای امر حکمرانی باشند. از نگاه وی بر صدر نشاندن بی‌اصلان و بی‌فضلان و محروم و معطل کردن و به حاشیه راندن فاضلان و معروفان موجب فساد و زوال مُلک خواهد شد؛ زیرا چنین وضعیتی یعنی فرصت ندادن به مردم باکفایت، موجب سلب اعتماد آنان از حکومت خواهد شد و در این صورت معلوم نیست که بتوان پیامدهای حاصل از این وضعیت را مدیریت کرد (Nizam al-Mulk, 2004: 223).

بیان مختصر خواجه گویاست: «مردان کافی و شایسته و جلد و معتمد و کارها کرده محروم گذاشته‌اند و در خانه‌ها معطل نشسته‌اند و هیچ کس را اندیشه و تمییز آن نمی‌باشد که چرا باید که مجهولی، بی‌کفایتی، بی‌اصلی، بی‌فضلی چندین شغل دارد و معروفی، اصیلی و معتمدی یک

شغل ندارد و محروم و معطل بماند» (Nizam al-Mulk, 2004). پیامد چنین وضعیتی از نگاه خواجه ظهور بحران و فساد در مُلک و مملکت خواهد بود (Nizam al-Mulk, 2004: 225).

۵.۲.۴. رواج بددینی سبب اضطراب در مُلک

رواج بددینی از نگاه خواجه از اسباب اضطراب در امر حکومت است و لذا فهم درست پادشاه از دین از لوازم مقابله با چنین وضعیتی است. از این رو خواجه پژوهش در کار دین و فرایض و فرامین خدای تعالی را به جای آوردن و به کار بستن از وظایف پادشاه می‌داند. چنین راهکاری مانع آن خواهد شد که بدمذهبان و بدعت‌گذاران او را از راه به در کنند (Nizam al-Mulk, 2004: 79). به‌زعم خواجه، بین دین و حکومت رابطه متقابل وجود دارد. «نیکوترین چیزی که پادشاه را باید، دین درست است، زیرا که پادشاهی و دین همچون دو برادرند. هرگاه که در مملکت اضطرابی پدید آید در دین نیز خلل آید؛ بددینان و مفسدان پدید آیند و هرگاه که کار دین باخلل باشد مملکت شوریده بود و مفسدان قوت گیرند و پادشاه را بی‌شکوه و رنجه‌دل دارند و بدعت آشکارا شود و خوارج زور آرند» (Nizam al-Mulk, 2004: 80). بددینان از نظر خواجه همواره بوده‌اند، هم قبل از اسلام و هم بعد از اسلام، لذا به‌زعم وی اندیشه مزدک، به‌مثابه یکی از مصادیق بددینی ذاتاً ملازم آشوب بوده و اندیشه او [خواجه] در ذات با آشوب در تضاد است (Rezaei Rad, 2010: 157): «تو آمده‌ای تا نسل‌ها و مال‌های مردمان به یکباره تباہ کنی... چون مال مباح گردد کهری و مهتری از جهان برخیزد، کمتر کسی با پادشاهان برابر باشد، بلکه پادشاهی باطل باشد» (Nizam al-Mulk, 2004: 266).

۵.۲.۵. توفیر جویی پادشاه

نظام‌الملک با استناد به تجربه تاریخی و احوال ملوک ماضی و نیز با استشهاد از اخبار دینی توفیر بسیار را علامت زوال دانسته است (Nizam al-Mulk, 2004: 172) توفیر را علمای لغت به اندوختن و کاستن معنا کرده‌اند «بنالیدند از کاهلی لشکریان که کار نمی‌کنند و از تنگی علف و بی‌نوائی می‌نالند و می‌گویند که عارض ما را بکشته است از توفیر که کرده است» (Beyhaqi, 1951: 591). از نگاه نظام‌الملک «هر که در جهان نام گرفته است بیشتر از نان دادن گرفته است» (Nizam al-Mulk, 2004: 173) و فراخ‌دستی و سخاوت در حق خلق سبب پایداری مُلک و دولت خواهد بود (Nizam al-Mulk, 2004: 171). اشاره خواجه به حکایت موسی و فرعون و دعای موسی برای هلاکت فرعون و ندای خداوند به موسی که تا فرعون نان و نعمت بر خلق تمام می‌دارد هلاک نخواهد شد، در حقیقت نمونه‌ای از کوشش وی برای اثبات اهمیت آبادانی خزانه و فراوانی نعمت و گشاده‌دستی و اهل عطا و بخشش بودن پادشاه، در جلب رضایت رعیت

و پایداری قدرت است (Nizam al-Mulk, 2004: 172). اگر نان دادن را به منزله گشایش در امر معاش جامعه تلقی کنیم، در واقع هر عامل و رفتاری که نقیض این وضعیت باشد، از نگاه سیاست‌نامه، از علل و اسباب زوال و ویرانی مملکت خواهد بود.

۵.۳. راه حل خواجه برای برون رفت از بحران

دقت در متن سیاست‌نامه نشان می‌دهد که چنانچه اداره نظام سیاسی از قاعده و اندازه خارج شود، مملکت را در هر دو عرصه داخلی و خارجی با بحران روبه‌رو خواهد ساخت. در ادامه بحث راهکارهای خواجه نظام الملک برای دفع تهدیدهای داخلی و نیز خطرهای چالش‌های بیرونی بررسی می‌شوند:

۵.۳.۱. راه حل بحران‌های داخلی

بیداردلی و عدل پادشاه. خواجه نظام در جای‌جای کتاب خود بیداری پادشاه و غافل نبودن وی را از لوازم اساسی تدبیر مملکت برشمرده است: «چون مملکت را استقامتی دیدار آید و پادشاه، عادل و بیدار باشد و جست‌وجوی کارها کردن گیرد و آیین و رسم گذشتگان پرسیدن، ... همه کارها را ترتیبی نهد نیکو و همه لقب‌ها را باز قاعده خویش برد و رسم‌های محدث را برگیرد به رأی قوی و فرمان روان و شمشیر تیز» (Nizam al-Mulk, 2004: 212). عدل از مفاهیم پربسامد و مورد تأکید خواجه است (Alem & Pour-Pasha Kasin, 2017: 114)؛ اگرچه می‌توان گفت مفهوم عدل در نگاه مؤلف سیرالملوک مفهوم جامعی است که به‌نوعی همه شاخصه‌های پادشاهی را شامل می‌شود و اساساً از نگاه وی «روزگار نیک روزگاری است که در آن پادشاهی عادل باشد» (Nizam al-Mulk, 2004: 65). با این حال یک مصداق بارز عدل‌ورزی پادشاه اندر مظالم نشستن و شنیدن بی‌واسطه سخن رعیت است (Nizam al-Mulk, 2004: 18). به بیان دیگر «هیچ چیز بیشتر از «درازی حجاب پادشاه» مملکت را ضایع و رعیت را تباه نمی‌سازد و «هیچ چیز سودمندتر و باهیت‌تر اندر دل خلق از آسانی و کم‌حجابی پادشاه نیست، خاصه در دل گماشتگان و عمال» (Nizam al-Mulk, 2004: 81). اگر صفت بیداری را ناقص صفت غفلت بدانیم، تسهیل دسترسی رعایا به پادشاه نشان و نیز ضامن و مقوم بیداری و آگاهی پادشاه از احوال رعیت خواهد بود. لذا چون ملک جایی نشیند که به دلیل وجود در و درگاه و دربند و حضور حاجبان، دسترسی و دادخواهی افراد ناتوان نزد وی ناممکن یا دشوار شود، مغایر صفت بیداری و هوشیاری پادشاه (Nizam al-Mulk, 2004: 19) و پیامد آن نارضایتی مردم و در نتیجه بروز بحران و تزلزل در قدرت خواهد بود.

وزیر نیکواعتقاد؛ پیشتر بر بی‌کفایتی وزیر به‌عنوان عامل بحران تأکید شد. طبیعی است که ساماندهی جامعه و برقراری نظم و تأمین رضایت رعیت درگرو وجود وزیری است که مایهٔ نیکنامی پادشاه باشد. به بیان نظام‌الملک «هر پادشاهی که او بزرگ شده است و بر جهانیان فرمان داده است و نام او تا به قیامت به نیکی می‌برند، همه آن بوده‌اند که وزیران نیک داشته‌اند» (Nizam al-Mulk, 2004: 233).

به‌دلیل جایگاه والای وزیر در ساختار قدرت، در انتخاب کسی که متصدی این منصب مهم می‌شود، می‌باید نهایت وسواس و احتیاط ملحوظ شود: «وزیر باید که پاکدین و نیکواعتقاد و حنفی‌مذهب یا شافعی‌مذهب و پاکیزه باشد و کافی و معامله‌دان و سخی قلم و پادشاه‌دوست» (Nizam al-Mulk, 2004: 234) و ارجح اینکه وزیرزاده باشد. حکایت راست‌روشن وزیر بهرام گور و «بی‌رسمی و بی‌دادی و ستم وی بر رعیت» (Nizam al-Mulk, 2004: 38) و مجازات وی و سپس برگزیدن مردی نیکواعتقاد و خدای‌ترس به‌جای او که موجب شد کارهای لشکر و رعایا همه نظام گیرد و شغل‌ها روان گردد و جهان روی به آبادانی نهد و خلق از جور و بیداد برهد (Nizam al-Mulk, 2004: 40) بر اهمیت نقش وزیر در تمثیت امر حکمرانی و صلاح و فساد مملکت، از نگاه خواجه دلالت دارد.

تقویت نهاد اشراف و جاسوسی: مهم‌ترین خطری که موجودیت نظام سیاسی را در عهد سلجوقیان تهدید می‌کرد، خطر نفوذ اسماعیلیان و به تعبیر نظام‌الملک، بدمذهبان در دستگاه قدرت بود. تهدید اسماعیلیان به‌نوعی جنگی ترکیبی شامل اقدامات تروریستی و ضدامنیتی و روانی همراه با نفوذ در ارکان قدرت سلجوقیان با هدف براندازی نظام سیاسی بود. به تعبیر امروزی، تهدید آنان اغلب از جنس تهدید نرم بود. روشن است که مقابله با این بحران فراگیر مستلزم به کار بستن شیوه‌هایی مناسب بود. در این زمینه خواجه بر اهمیت تقویت نهاد اشراف و جاسوسی و شبکهٔ امنیتی چندلایه تأکید دارد. وی «اغلب ملک‌شاه را به‌سبب کوتاهی در ادارهٔ امور ملامت می‌کند و محمود غزنوی را به‌سبب آگاهی از اهمیت حفظ شبکه‌ای استوار از جاسوسان، پادشاه بهتری می‌داند» (Yavari, 2023: 134). ظاهراً قلمرو مسئولیت نهاد اشراف که ادارهٔ آن به عناصر بسیار مورد اعتماد و مقرب سلطان سپرده می‌شد، بسیار گسترده بود و شامل توجه دائمی به احوال عمال و نظارت مخفی بر کار وزیران به‌منظور تضمین سلامت و اتقان کار آنان، توجه به اعمال مُقْطَعان با هدف تأمین رضایت رعیت و جلوگیری از بی‌عدلی نسبت به آنان و پراکندگی و ویرانی مملکت می‌شد (Nizam al-Mulk, 2004: 176). گماردن منهبیان و صاحب‌خبران در پوشش‌های مختلف برای مقابله با نفوذ مخالفان، نشانهٔ نگرانی جدی خواجه در این زمینه است.

سپردن کار به اهل آن؛ نظام‌الملک به‌تبع موقع و مقام تاریخی که در آن می‌اندیشد، صلاح و فساد مُلک را در گرو صلاح و فساد حاکم و به بیان دقیق‌تر صلاح و فساد هرم و

سلسله مراتب قدرت، می‌داند. از این رو واگذار کردن امر خطیر حکومت به اهل آن رمز پایداری و قوام مُلک است. به نظر می‌رسد که بتوان در ذیل این عنوان به سه موضوع مرتبط با هم پرداخت. نخست اهمیت پادشاه و نقش محوری وی در تدبیر عادلانه و داهیانه امور؛ دوم نقش ممتاز وزیر در این زمینه؛ و سوم اهمیت واگذاری امور به اهل آن.

خواجه هماهنگ با نگرش کلاسیک و قدمایی مبنی بر تلازم بین اصلاح مُلک و اصلاح حاکمان (Nizam al-Mulk, 2004: 66)، بر اهمیت نقش کارگزاران تأکید دارد. لذا اوصاف کارگزاران از نگاه خواجه مهم است و دولتی می‌تواند پایدار بماند که وزیری لایق و باکفایت و اصیل‌زاده در رأس امور آن قرار داشته باشد (Nizam al-Mulk, 2004: 31). بنابراین هرگونه اقدامی در مسیر بهبود وضعیت جامعه و رفع اضطراب از آن، در گرو اصلاح کانون اصلی قدرت یعنی پادشاه و به تبع وی وزیر خواهد بود.

تبدیل جای عمال و مقطعان؛ نظام‌الملک دریافته بود که دستگاه عریض و طویل دیوانی که با هدف تسهیل در امور و بهبود حال رعایا و جلب رضایت آنان و البته تحکیم و تثبیت قدرت پادشاه ساخته و پرداخته شده، می‌تواند خود اسباب فساد و در نتیجه خلل در امر ملک و مملکت شود. از این رو برای تضمین سلامت نظام و تأمین رضایت رعایا و آبادانی ولایت و جلوگیری از رسوخ فساد، بر ضرورت جابه‌جایی و تغییر عمال و کارگزاران و مقطعان تأکید می‌کند. همان چیزی که در ادبیات سیاسی جدید، از آن با عنوان گردش نخبگان یاد می‌شود (Nizam al-Mulk, 2004: 55). یادآوری می‌شود که اگرچه خواجه در درون نظامی از اندیشه سخن می‌گوید که در آن شاه کانون قدرت سیاسی است و بالمآل در چنین بستری هرگونه تغییر و جابه‌جایی نخبگان و صاحبان مناصب، به اراده و اشاره سلطان صورت می‌گیرد، از آن روی که پادشاه ایدئال در اندیشه خواجه بهره‌مند از فضیلت‌هایی چون عدل و مردانگی و دلیری و شفقت بر خلق و دین درست و اعتقاد نیکو است (Nizam al-Mulk, 2004: 13)، انتخاب و اراده چنین کسی علی‌القاعده بر فساد و پلشتی تعلق نمی‌گیرد.

۵.۴. راه حل بحران‌ها و تهدیدهای خارجی

۵.۴.۱. **ضرورت داشتن سپاه آماده:** آمادگی سپاه ملاک‌های معینی دارد که خواجه به آنها اشاره می‌کند. یک نشانه مهم آمادگی، تعداد سپاهیان است. خواجه در انتقاد از مأموری که ظاهراً به بهانه صرفه‌جویی خواستار کاستن از تعداد نفرات سپاه بود، به سلطان می‌گوید کاستن از لشکر سبب تضعیف ولایت و فزونی و قوت لشکر موجب وسعت و فزونی ولایت خواهد بود. بدیهی است که داشتن سپاه مجهز و آماده، مستلزم صرف بودجه و هزینه است، اما نباید فراموش کرد که «زر هم از مردان به دست آمده است» (Nizam al-Mulk, 2004: 224). تخلیط لشکریان

(یعنی ممانعت از غلبه یک قوم یا نژاد یا مذهب خاص) نیز از نگاه خواجه تدبیری است برای تقویت آمادگی سپاه و دفع خطرهای احتمالی ناشی از تبانی نظامیان ضد پادشاه. به تعبیر وی «چون لشکر همه از یک جنس باشد از آن خطرها خیزد» (Nizam al-Mulk, 2004: 136).

۵. ۴. ۲. داشتن خزانه سرشار: لازمه داشتن سپاه آماده و بزرگ و اداره مملکتی وسیع، داشتن خزانه‌ای معمور و مشحون است. خواجه فصل کوتاهی را به «روشن داشتن اموال جمله لشکر» اختصاص داده و از مفاسد احتمالی واگذاری اقطاع به سپاهیان سخن می‌گوید. وی اشاره می‌کند که بهتر است پادشاه همه درآمدها را راهی خزانه کرده و شخصاً مقرری لشکریان را «در دست و دامن ایشان کند» (Nizam al-Mulk, 2004: 134)؛ زیرا با این کار، مهر و اتحادی در دل آنان بروید و در زمان جنگ سختکوش و مقاوم‌تر شوند. به هر حال، داشتن سپاهی بزرگ، محتاج درآمدهای مشخص و دستگاه دیوانی متناسب است. البته خواجه، داشتن مال و بخشندگی سنجیده و اجتناب از خست و اسراف (Nizam al-Mulk, 2004: 329) را مایه جلب قلوب هم دانسته و از روایات نقل کرده است که «فراخ داشتن نان و طعام بر خلق خدای عز و جل» سبب پایداری و بقا و فزونی عمر و ملک و دولت خواهد بود (Nizam al-Mulk, 2004: 17). شاید به تعبیر امروزی، نظام‌الملک به این نکته توجه داشته است که در هر حال، بخشی از مردم به واسطه نعمتی که از حکومت می‌رسد، ولو اندک، آن را مشروع می‌شمارند.

۵. ۴. ۳. مراعات و راضی داشتن رعیت: این نکته در مبحث سیاست داخلی قرار می‌گیرد، اما خواجه به این امر توجه دارد که اگر رعایا ناراضی باشند ممکن است چشم به ظهور رقیبی برای سلطان بدوزند یا در آرزوی غلبه حکومت‌های دیگر بر پادشاه باشند. از این‌رو خواجه تأکید می‌کند که «عمال باید با خلق خدای تعالی نیکو روند و از ایشان جز مال حق، آن هم به مدارا و مجاملت، نستانند» (Nizam al-Mulk, 2004: 30) برای مثال در گفت‌وگوی بین پیرزنی - که اموالش در «دیر گچی» به غارت رفته بود - با محمود غزنوی، وقتی که محمود از محل دیر گچی می‌پرسد، پیرزن سرزنش‌کنان می‌گوید: «ولایت چندان گیر که بدانی که چه داری و به حق آن رسی و نگاه توانی داشت» (Nizam al-Mulk, 2004: 86). این لحن جسورانه پیرزن و ملایمت سلطان با وی و تلاش برای جلب رضایت او نمادی است از رویکرد خواجه مبنی بر وجوب جلب رضایت رعیت به‌منزله اساس قوام حکومت.

۵. ۴. ۴. نمایاندن مهابت و عظمت سلطان: به‌دلیل موقعیت محوری سلطان در اندیشه و نظم سیاسی کلاسیک، حفظ و نمایاندن هیبت و اقتدار سلطان هم در مرعی و منظر رعیت و هم در نظر رقیبان خارجی از ضرورت‌های حفظ ملک است. لذا یکی از توصیه‌های مهم وزیران و ندیمان به پادشاهان حفظ هیبت و شکوه شاهانه بوده است:

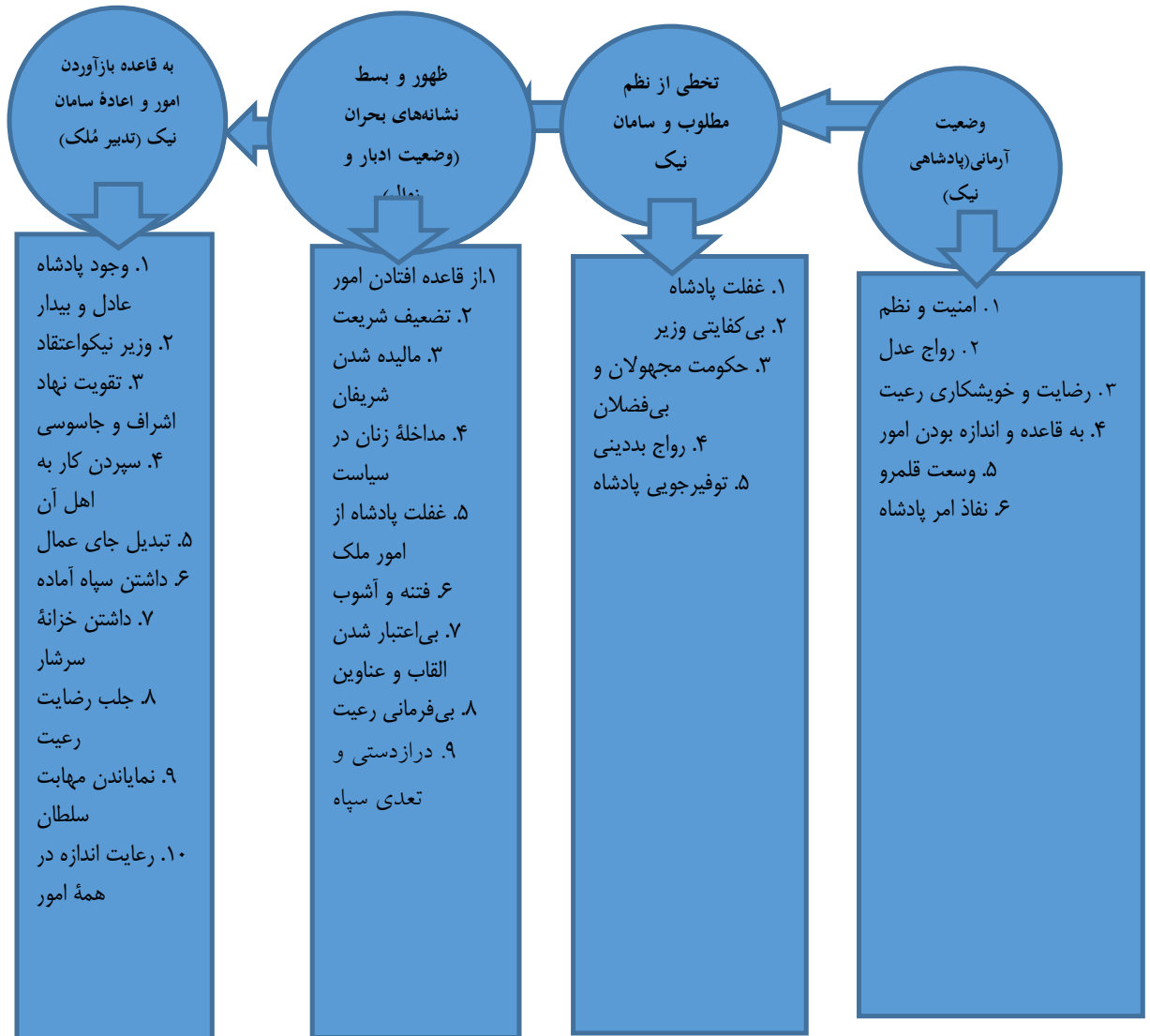
«...پادشاه، جمال خویش بسیار بر لشکر و رعیت جلوه نکند، چه این معنا سبب قلت هیبت او شود و گفته‌اند: دلبرتر کسی بر شیر آن کس باشد که او را زیادت ببند» (Sajjadi, 2009: 25). بدین ترتیب در گفتمان تغلب یکی از راه‌های حفظ شوکت پادشاه آن است که ارتباط بین پادشاه و رعیت به حداقل تقلیل یابد. از نگاه خواجه، هیچ چیزی بدتر از «درازی حجاب پادشاه» مملکت و رعیت را تباه نمی‌کند و در مقابل «هیچ چیز باهیبت‌تر اندر دل خلق از آسانی و کم‌حجابی پادشاه نیست، خاصه در دل گماشتگان و عمال که چون بدانستند که پادشاه آسان حجاب است» نخواهند توانست بر رعیت ستم روا دارند (Nizam al-Mulk, 2004: 81). تدبیر دیگر خواجه برای حفظ اقتدار سلطان، حفظ حرمت فرمان‌ها و احکام وی است. لذا صدور فرامین پادشاه باید تنها در حد ضرورت باشد و «تا مهمی نبُود از مجلس عالی چیزی ننویسند» چراکه در هر چیزی افراط گردد حرمت آن از میان می‌رود (Nizam al-Mulk, 2004: 97). از موقعیتهایی که برای حفظ مهابت سلطان کارساز است، مواجهه با رسولان پادشاهان و سلاطین است. به‌زعم خواجه، مقصود از ارسال رسول فقط انتقال پیام نیست، بلکه یکی از اغراض مهم دولت‌ها از اعزام سفیران کسب اطلاعات دقیق از قلمرو حکومتی رقبا و آگاهی از اسرار نظامی و وضعیت عمومی و چگونگی مناسبات بین مردم و حکومت است (Nizam al-Mulk, 2004: 128). از این‌رو باید از ابتدای ورود سفیران به سرحد، به‌دلیل عیبجو بودن آنان، از آنها پذیرایی مناسب صورت گیرد و دلیلی برای عیبجویی باقی نگذارند (Nizam al-Mulk, 2004: 131). حفظ مهابت سلطان تنها تدبیری برای دفع خطرهای خارجی نیست، بلکه تمهیدی برای تضمین اقتدار حکومت در مقابله با تهدیدهای داخلی نیز به‌شمار می‌رود.

اینکه نظام‌الملک به پیروی از الگوی شاهان ساسانی تصویری از سلطان عرضه می‌دارد که اقتدارش از جانب خداوند است و در نتیجه فقط در برابر او پاسخگوست (Mitha, 2012: 28) می‌تواند تمهیدی برای تحکیم اقتدار سلطان تلقی شود. تأکید بر این نکته ضروری است که زمانی که نظام‌الملک از وضعیت بحرانی و نشانه‌های آن و نیز راه حل برون‌رفت از بحران سخن می‌گوید، در حقیقت وضعیت و سامانی ایدئال را در نظر داشته است که می‌کوشد وضع موجود زمانه خود را به محک آن بزند و فاصله بین وضع موجود و وضعیت آرمانی را گوشزد کند. به بیان دیگر مبنای نقادی خواجه از وضع موجود و نیز راه‌حل‌های تجویزی وی برای برون رفتن از آن، همان وضعیت ایدئال و مفروض او یعنی «پادشاهی نیک» است که در سرآغاز اثر خود و در اشاره به سبب نهادن کتاب بدان تصریح کرده است.

۶. نتیجه

به قول نویسندهٔ چهارمقاله، «سلجوقیان مردمانی بیابان‌نشین بودند و از مجاری احوال و معالی آثار ملوک بی‌خبر، که به روزگار ایشان بیشتر از رسوم پادشاهی مندرس شد و بسی از ضروریات مُلک منظمس گشت». در چنین موقعیت تاریخی نظام‌الملک مسئولیت ساماندهی اوضاع نابسامان قلمرو سلجوقیان را عهده‌دار بوده است. کتاب *سیرالملوک* در حقیقت مانیفست و بیانیهٔ رسمی خواجه نظام برای سامان‌بخشی به وضعیت و ایجاد یک نظم و نظام حکمرانی مبتنی بر عدل و قاعده است. پژوهش‌های مهمی دربارهٔ این متن صورت گرفته است که هر کدام از آنها وجهی از وجوه این اثر مهم را تحلیل و واکاوی کرده است. در این پژوهش، در چارچوب رویکرد نظری توماس اسپریگنز که در حقیقت تمهیدی است برای فهم بهتر و دقیق‌تر نظریه‌های سیاسی، اندیشهٔ سیاسی نظام‌الملک بازخوانی شده است. اگر اندیشهٔ سیاسی را - بنابر تعریف - کوشش برای تعیین اهدافی بدانیم که به اندازهٔ معقول احتمال تحقق دارند و نیز تعیین ابزارهایی برای دستیابی به آن اهداف، می‌توان ادعا کرد که نظام‌الملک طوسی به‌دلیل اندیشیدن دربارهٔ جوهر و حقیقت مُلک و سیاست و غایت و آرمان آن و نیز به‌دلیل تأمل در اسباب بقا و پایداری و هم زوال و تباهی مُلک و ارائهٔ راه‌حلی برای جلوگیری از انحطاط و ویرانی آن، دارای مقام و موقعی ممتاز در تاریخ اندیشهٔ سیاسی است. غایت سیاست از نگاه خواجه تأمین مصالح جهان و آرام‌بندگان و بستن باب فساد و آشوب و استقرار پادشاهی نیک و راه‌حل تجویزی او برای بقای ملک، استقرار عدل است که البته در درجهٔ نخست مستلزم شناخت عدل و سپس عمل به مقتضای آن است. شایان توجه است که مفهوم عدل در اندیشهٔ سیاسی خواجه گسترهٔ بسیار وسیعی دارد و دربرگیرندهٔ شبکهٔ مفهومی گسترده‌ای است که از جمله می‌توان به مفاهیمی چون قاعده، اندازه، ترتیب، حد و شرط و نظام اشاره کرد. شاید بتوان گفت معادل این مفهوم در اندیشهٔ باستانی ایران همان مفهوم آشه باشد که مقصود از آن همانا نیروی نگهدارندهٔ نظم جهان و قانون طبیعت و نظم مقدس است. حفظ و دوام عدل مستلزم تدابیری است که مسئول و ضامن آن پادشاهی است که در شکل آرمانی آن برخوردار از هنرها و صفات شاهانه‌ای چون پاکدینی و بیداری و جوانمردی و مروت و دانش‌دوستی و گشاده‌دستی است و البته بقیهٔ کارگزاران حکومت در سلسله‌مراتب قدرت نیز باید به تناسب از این صفات کم‌وبیش بهره‌مند و به آن پایبند باشند. غفلت از این صفات و الزامات آن، لاجرم، به زوال و ویرانی مُلک و مملکت منجر خواهد شد. بنابراین می‌توان به‌حق نظام‌الملک طوسی را اندیشمند سامان و پادشاهی نیک نامید.

نمودار ۱. چرخه تغییر و تبدیل پادشاهی نیک از نگاه خواجه نظام الملک

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

سپاسگزاری

نویسندگان مراتب تشکر و قدردانی خود را از دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران به‌دلیل همکاری و در اختیار قرار دادن منابع کتابخانه‌ای و برخط در راستای به سرانجام رسیدن پژوهش حاضر ابراز می‌دارند.

References

- Ahmadi, V. (2021). Structuring the Concept of Security in Ancient, Medieval, and Contemporary Periods of Iran. *Strategic Studies Quarterly*. 24(1). 31–64. [In Persian]
- Alem, A.; & Pour-Pasha Kasin, A. (2017). The Concept of the State in Ancient Iranian Political Thought. *Quarterly Journal of Politics*, Faculty of Law and Political Science, 47(1). 99-118. [In Persian]
- Beyhaqi, Abu-l Fazl Mohammad bin Hossein (2014). *Beyhaqi's History*. Edited by Ali Akbar Fayyaz. Tehran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Dehghani, M. (2020). *The Tale of Lordship and Servitude: An Analysis of Beyhaqi's History from Literary, Social, and Psychological Perspectives*. Tehran: Ney Publishing. [In Persian]
- DaylamSalehi, Behrouz (2005). *From Political Order to Cosmic Order in Iranian Thought*. Tehran: Center for the Rediscovery of Islam and Iran. [In Persian]
- Haj Babaei, M. R., & Shahbandi, M. (2012). Dimensions of Corruption from the Perspective of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi. *Quarterly Journal of Politics*, University of Tehran. 42(2), 59-75. [In Persian]
- Khalatbari, A., & Dalir, N. (2009) The IranShahri Thought and Khwajah Nizam al- Mulk. *Cultural History Studies*. (1) 2, 27-62. [In Persian]
- Khismatuln, A. (2020) *Amir Mu'izzi Nishapuri. The Siyasat-nama/Siyar al-muluk: A Fabrication Ascribed to Nizam al-Mulk*. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie; Moscow: Sadra. [In Russian and Persian]
- Lambton, Ann K. S. (2001). *State and Government in Islam: An Overview of Political Theory of Muslim Jurists from Early Islam to the Late 13th Century*. Translated and edited by Seyed Abbas Salehi and Mohammad Mehdi Faqih. Tehran: Farzan Rooz Publishing. [In Persian]
- Manoochehri, A. (2016). *Beyond Suffering and Dreams: A Paradigmatic-Significative Narrative of Political Thought*. Tehran: Institute for Islamic History Research in collaboration with the Institute for Research and Development of Humanities. [In Persian]

- Minovi, M. (2017). *The Four Great Tusi: Ferdowsi, Khwaja Nizam al-Mulk, Ghazali, Khwaja Nasir al-Din Tusi*. Tehran: Cultural and Artistic Institute of Iranian and Islamic Culture. [In Persian]
- Mitha, F. (2012). *Ghazali and the Ismailis: A Dispute over Reason and Authority in Medieval Islam*. Translated by Fereydoun Badrayi. Tehran: Farzan Rooz Publishing. [In Persian]
- Nizam al-Mulk Tusi, Hasan Ibn Ali (2004). *Seyar al-Muluk*. Edited by Hubert Darke. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Nizami Aruzi Samarqandi, Ahmad bin Omar bin Ali (2000). *Four Discourses*. Edited by Mohammad Moein. Tehran: Contemporary Voice. [In Persian]
- Omidian, Z. (2018). *The Process of Othering in the Discourse of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi*. In: Proceedings of the International Conference on the Millennium of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi, edited by the Department of Political Science, Ferdowsi University of Mashhad. 543–569. [In Persian]
- Qasemi Tarki, Muhammad Ali (2007). *Power and Security in (The Persian) The Mirror for princes: A Study on Siyar - ul - muluk by Khwaja Nizam - ul- Mulk*. [In Persian]
- Qasemi Tarki, M. A., & Honari, Y. (2024). An Analysis of Khwaja Nizam al-Mulk's Security Policy-making Based on the Book of Siyar al-Muluk. *Strategic Studies Quarterly* 27(3), 81-103. [In Persian]
- Rašid-al-Din Faḡl-Allāh Hamadani (2002). *JĀME' AL-TAWĀRIK: Ismaili, Fatimid, Nizari, Da'iyān, and Rafiqun Sections*. Edited by Mohammad Taghi Daneshpajoo and Mohammad Modarresi Zanjani. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Ravandi, Mohammad Ibn Ali Ibn Sulayman (2019). *Rahat al-Sudur Wa Ayat al-Surur*. annotated by Reza Mostafavi Sabzevari. Tehran: Allameh Tabatabai University Press. [In Persian]
- Rezaei Rad, M. (2010). *Fundamentals of Political Thought in Zoroastrian Wisdom*. Tehran: Tarh-e Now. [In Persian]
- Rostamvandi, T. (2009). *The Iranian Imperial Thought in the Islamic Era*, Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Rozbahany, M. R. (2018). *The Elements of Governmental Stability and Collapse in the Thought of Khwaja Nizam al-Mulk al-Tusi* In: Proceedings of the International Conference on the Millennium of Khwaja Nizam al-Mulk al-Tusi, edited by the Department of Political Science, Ferdowsi University, 529–542. [In Persian]
- Sajjadi, A. M. (2009). *Social Aspects in Literature: In Persian Prose Works of the 6th Century*. Tehran: Research Institute for Cultural and Social Studies. [In Persian]
- Simidchieva, M. (1995). *Siyāsāt-nāme*. Revisited: The Question of Authenticity', Bert Fragner et al. (eds.), Proceedings of the second European Conference of Iranian Studies, Roma (IsMEO), 657–674. [In Persian]
- Sprigens, T. (2013). *Understanding Political Theories*. Translated by Farhang Rajaei. Tehran: Agah Publishing. [In Persian]

- Spuler, B. (2012). *History of Iran in the Early Islamic Centuries*. Translated by Javad Falaturi. Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[In Persian]**
- Tabatabaei, S. J. (1995). *A Philosophical Introduction to the History of Political Thought in Iran. 4th Edition*, Tehran: Kavir Publications. **[In Persian]**
- Tabatabai, S. J. (2015). *History of Political Thought in Iran; Considerations on Theoretical Foundations*. Tehran: Minou-ye Kherad Publishing. **[In Persian]**
- Tabatabai, S. J. (2013). *Khwaja Nizam al-Mulk Tusi: Discourse on the Cultural Continuity of Iran*. Tehran: Minou-ye Kherad Publishing. **[In Persian]**
- Tavana, M. A., & Moloudi, A. (2019). Comparative study of Qabusnama Onsorolmaali and Shahriar Machiavelli based on theoretical framework of Thomas Sprigens. *Quarterly Journal of Politics*. 49(1), 35-55. **[In Persian]**
- Yavari, N. (2019). *Advice to the Sultan: Counsel and Politics in Medieval Islam. Translated by Mohammad Dehghani*. Tehran: Iranian History Publishing. **[In Persian]**
- Yavari, N. (2015). Siar al-muluk, Encyclopædia Iranica, online edition, available at <http://www.iranicaonline.org/articles/siar-al-muluk>.
- Yavari, N. (2023). *The Future of Iran's Past: Nizam al-Mulk Remembered*. Translated by Mohammad Dehghani. Tehran: Iranian History Publishing. **[In Persian]**

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

